

Adevărata semnificație și valoarea de netăgăduit a Sfintei Tradiții

**Un răspuns ortodox din secolul al XIX-lea
la prozelitismul catolic și protestant
în Răsărit**

SFÂNTUL RAFAIL DE BROOKLYN

(editor P.D. VISCUSO)

Traducere din limba engleză

DRAGOȘ DĂSCĂ

Colecția *Apologetica*

Seria *Studii*

2

Carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA

Iași, 2018

Cuprins

Nota traducătorului	IX
Cuvânt înainte († BARTOLOMEU, PATRIARH ECUMENIC).....	1
Prefață (P.D. VISCUSO)	3
Partea I	11
STUDIU INTRODUCATIV (P.D. VISCUSO)	13
Nota editorului	49
Bibliografie selectivă despre Sfântul Rafail Havavinii	50
Partea II	61
DISERTAȚIE TEOLOGICĂ DESPRE SFÂNTA TRADIȚIE ȘI AUTORITATEA EI DE NETĂGĂDUIT (IERODIACON RAFAIL M. HAVAVINII)	63
Anexe	115
1. Izvoare bibliografice folosite de Sfântul Rafail Havavinii	117
2. Transcrierea textului scris de mână al Sfântului Rafail Havavinii	123
Indici	167

Studiu introductiv

Eseul de față va prezenta sistematic contextul istoric general al tezei teologice scrise de Sfântul Rafail Havavini (1860-1915), pentru absolvirea Școlii Teologice a Marii Biserici a lui Hristos, o instituție a Patriarhiei Ecumenice, din insula Halki în Marea Marmara, lângă Istanbulul de astăzi. Sfântul Rafail a fost primul episcop ortodox instituit în emisfera vestică și, ca misionar, a străbătut continentul de la un capăt la celălalt, înființând parohii și slujind în mijlocul comunităților dispersate. În anul 2000, Biserica Ortodoxă a Americii și Arhiepiscopia Creștină Ortodoxă Antiohiană din America de Nord l-au recunoscut ca sfânt¹.

Vom aborda chestiuni referitoare la istoria Imperiului Otoman, particularitățile sistemului administrativ *millet*, relația Ortodoxiei cu naționalismul și metodele de studiu din cadrul Școlii Teologice a Patriarhiei Ecumenice. În plus, va fi analizat și rezumat conținutul tezei teologice a Sfântului Rafail. Pe baza acestui context, cititorul va avea un punct de plecare pentru a înțelege această lucrare teologică ortodoxă din secolul al XIX-lea².

Imperiul Otoman, sistemul *millet* și Biserica Ortodoxă

Imperiul Otoman a fost statul islamic succesor al Imperiului Roman de Răsărit, altfel cunoscut sub numele de Bizanț³. Otomanii își au originea statală în nord-vestul Anatoliei din secolul

al XIII-lea (actuala Turcie) și prin cuceriri, începând cu orașul bizantin Prusa, au pus stăpânire pe întreg Orientul Mijlociu, Balcani și părți din Europa Centrală. Capitala lor a devenit în cele din urmă Istanbulul (Kostantiniyye sau Constantinopol), fosta capitală bizantină cucerită de Mehmed al II-lea „Cuceritorul” în 1453. Numele *otoman* derivă din Osman Bei (m. cca 1324), căruia i se atribuie întemeierea dinastiei sultanilor care au condus imperiul până în 1923.

Imperiul otoman a folosit o structură de guvernare care a devenit cunoscută sub numele de sistemul *millet*, prin care supușii săi erau organizați pe baza apartenenței religioase⁴. Potrivit învățatului modern Halil İnalcık, „oamenii nu erau considerați cetățeni în sensul modern al cuvântului: mai degrabă erau percepuți ca membri ai unei comunități, singurul tip de entitate recunoscută oficial în cadrul politic mai larg... bazată pe recunoașterea de către sultan [...] a existenței și a autorității limitate a acestor comunități”⁵.

În mare parte a istoriei otomane, s-a considerat că majoritatea populației ortodoxe a imperiului aparține *millet-i Rum*-ului sau națiunii romane, aflată sub administrația Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol, cunoscută sub numele de Marea Biserică a lui Hristos⁶. Patriarhul ecumenic a avut nu doar rolul de lider religios, ci era considerat un demnitar (ἐθνάρχης) responsabil pentru loialitatea turmei sale, alcătuită din supuși (*re'âyâ*) ai statului islamic. În afară de rolul său spiritual, patriarhul avea o autoritate limitată în *millet*, care cuprindea competența în special în problemele juridice specifice persoanelor fizice, cum ar fi cele legate de căsătorie, divorț și moștenire. Curțile islamice aveau competență în chestiunile de drept penal. Puterea poziției și influenței patriarhului asupra administrației centrale otomane „depindea de situația de moment”⁷. Patriarhul a menținut în cele din urmă o birocrație administrativă complexă și sistemul de instanțe religioase care erau susținute material de impozite, pe care Biserica le colecta în *millet-i Rum*.

Odată cu cucerirea otomană a Antiohiei, Ierusalimului și Alexandriei în secolul al XVI-lea, autoritatea Constantinopolului

a fost extinsă asupra patriarhiilor ortodoxe din aceste orașe, care se bucuraseră mai înainte de un grad înalt de independență după ce au fost separate de Imperiul Bizantin, în urma cuceririlor arabe din secolul al VII-lea⁸. La Antiohia, autoritatea Constantinopolului s-a manifestat inițial prin înlăturarea și înlocuirea patriarhilor și prin intervenții periodice, de obicei la cererea facțiunilor locale rivale care adesea au concurat pentru tronul patriarhal. Constantinopolul a putut să-și afirme această autoritate pe baza statutului său privilegiat și a poziției sale apropiate față de guvernul central otoman, cunoscut sub numele de Înalta Poartă.⁹

În secolul al XVIII-lea, Biserica a fost administrată sub un sistem de conducere cunoscut sub numele de *gerondismos* (γεροντισμός, „legea bătrânilor”), un nume derivat din cuvântul *gerondes* (γέροντες, „bătrâni”), care la rândul lui se referea la mitropoliții vârstnici din arhiepiscopiile aflate în vecinătatea Istanbulului; acești mitropoliți au dominat Sfântul Sinod guvernând împreună cu patriarhul și controlând alegerile pentru tronul patriarhal¹⁰. Acest sistem a fost modificat la mijlocul secolului al XIX-lea.

Ca urmare a reformelor din cadrul imperiului, au avut loc schimbări în structura de supremație a Patriarhiei Ecumenice¹¹. Începând cu anul 1862, patriarhul, cu ajutorul a două structuri administrative, a guvernat peste *millet-i Rum*. Aceste două organisme erau: Consiliul național mixt permanent, care includea opt laici aleși de comunitatea ortodoxă constantinopolitană, precum și patru episcopi de rang înalt; și Sfântul Sinod, care era format din doisprezece mitropoliți în vârstă. Consiliul național mixt permanent avea competență asupra diverselor instituții ale *millet*-ului, finanțe și chestiuni legale legate de testamente și donații. Alte reforme au inclus încercările de a reduce autoritatea instanțelor din *millet*, de a face schimbări în impozitare, de a promova toleranța religioasă, de a stabili o monarhie constituțională limitată și de a promova egalitatea supușilor otomani.

Prozelitismul romano-catolic și protestant în rândul ortodocșilor

Începând cu secolul al XVI-lea, Biserica Romano-catolică s-a angajat în eforturi majore de prozelitism în rândul creștinilor ortodocși care trăiau sub dominația otomană. Aceste eforturi s-au desfășurat cu sprijinul financiar și politic al marilor puteri occidentale, în special al francezilor, și ele au fost puse în practică de iezuiți, franciscani, dominicani și alte societăți, ordine și congregații romano-catolice. Din punctul de vedere al Romei, eventuala „centralizare a acestor activități misionare în cadrul unei congregații care să se supună doar papei” a fost necesară și, în acest scop, prin bula papală din 14 ianuarie 1622, a fost înființată „Congregația sacră pentru răspândirea credinței” (cunoscută de obicei cu numele de *Propaganda*, ca prescurtare pentru *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*)¹². Conform istoricului modern Charles Frazee: „Prin constituție și structură, a devenit unul dintre organele cele mai eficiente ale Bisericii Romano-catolice moderne”¹³. Domeniul său de competență s-a extins la toate teritoriile misionare care nu aveau episcopi romano-catolici rezidenți. În același timp, la Roma s-au înființat instituții de învățământ, cum ar fi *Colegiul Pontifical grec Sfântul Atanasie*, unde misionarii romano-catolici au trimis studenți ortodocși pentru convertire și formare, astfel încât aceștia să poată fi folosiți, la rândul lor, în calitate de cler nativ pentru o nouă lucrare de prozelitism¹⁴. Începând cu anul 1626, *Propaganda* a început să publice la Roma lucrări polemice în latină, greacă și arabă, având avantaj în fața ortodocșilor, care au avut „puține șanse să răspundă prin lucrări tipărite” din cauza restricțiilor severe din Imperiul Otoman referitoare la tipărirea de cărți¹⁵.

Istoricii romano-catolici menționează secolele al XVI-lea și al XVIII-lea drept epoca de aur pentru astfel de „misiuni”, care au dus la înființarea de comunități catolice care păstrau riturile

și obiceiurile răsăritene și, eventual, aveau propria ierarhie; în anumite locuri, unele dintre aceste comunități catolice au avut chiar și o patriarhie¹⁶. Documentele romano-catolice din perioada respectivă au făcut apel la reunirea între Biserica Romană și Biserica Ortodoxă, dar unirea a fost adesea caracterizată ca o „întoarcere la Scaunul Romei”, în care doar un singur partener – ortodoxii – era obligat să opereze schimbări în teologia sa.

Nu se poate supraestima amărăciunea și suspiciunea de durată care a fost generată de asemenea eforturi misionare. Adesea bineprimiți de ierarhia și clerul ortodox local care întâmpinau greutăți deosebite sub stăpânirea otomană, în special în secolul al XVIII-lea, misionarii latini au fost „profund impresionati de măsura în care Răsăritul creștin era de acord cu catolicismul, precum și de prietenia caldă” manifestată de ortodocși față de ei și „le-a fost dificil să se raporteze la ortodocși ca la niște străini, schismatici sau eretici pe care ei trebuie să-i evite”¹⁷. Iezuiții în special s-au străduit să ajute populațiile creștine care trăiau în condițiile dificile ale guvernării islamice, ceea ce a dus chiar la săvârșirea în comun a slujbelor și a sacramentelor (în special propovăduirea și spovedania). Cu toate acestea, în timp ce se străduiau să câștige „încrederea și afecțiunea ortodocșilor”, misionarii au urmărit o politică deliberată „de a se infiltra printre ei” și de „a-i influența din interior”¹⁸.

Misionarii romano-catolici au adoptat intenționat metoda politică a „calului troian”, aceea de „a nu crea o comunitate romano-catolică distinctă și în rivalitate cu comunitatea ortodoxă, ci una care încurajează un nucleu catolic în limitele canonice ale comuniunii ortodoxe” prin semnarea unor mărturisiri secrete de credință formale evaluate și adesea compuse de *Propaganda*¹⁹. Convertiților li s-a spus să se comporte în exterior ca membri ai Bisericii lor anterioare și să se împărtășească acolo ca și înainte²⁰. În consecință, în secolul al XVII-lea „s-a pus temelie unei puternice facțiuni cripto-romane în limitele exterioare ale Bisericii Ortodoxe”²¹. După cum afirmă Kallistos Ware, „acest nucleu, așa cum spera atât de mult clerul romano-catolic, trebuia să

Respect crească încetul cu încetul, până când ar fi avut capacitatea de a prelua conducerea patriarhiilor răsăritene și a proclama unitatea organică ca pe o *fait accompli*"²².

Un exemplu al acestor supuneri secrete față de papă (în acest caz, din partea lui Partenie al II-lea, un mitropolit al insulei Chios, care a devenit patriarh al Constantinopolului în 1644), poate fi observat în cele ce urmează:

Preafericirii Voastre dăruiesc ascultarea și supunerea mea, recunoscând că sunteți cu adevărat succesorul întâistătătorului Apostolilor și cel dintâi păstor al Bisericii Catolice din întreaga lume. Cu toată evlavie și ascultarea, mă plec în fața picioarelor voastre sfinte și le sărut, cerându-vă binecuvântarea, căci cu toată puterea conduceți și purtați de grijă întregii turme a lui Hristos. Astfel mărturisesc și astfel cred; și sunt dornic ca și supușii mei să fie asemenea mie. Când îi aflu dornici, îi călăuzesc în căile evlaviei; căci nu sunt puțini cei care gândesc la fel ca mine²³.

O astfel de politică a avut un mare succes în Antiohia în 1724, ducând la divizarea vechii patriarhii antiohiene în ierarhii romano-catolice și ortodoxe. Analizând eficacitatea misionarilor romano-catolici, istoricul Robert Haddad remarcă:

Succesul misionarilor latini a fost un fenomen simptomatic pentru stăpânirea otomană [asupra ortodocșilor], deoarece ei făceau parte organic din expansiunea care avea să forțeze lumea să intre pe orbita europeană înainte de secolul al XX-lea. Controlul Antiohiei întregi de către Constantinopol, asemenea Siriei de către Istanbul, s-a diminuat și mai mult după 1680, când o minoritate substanțială de melkiți²⁴ a trecut la uniatism, pătrunzând pe orbita europeană, căpătând astfel sprijin material și protecție diplomatică din partea oamenilor Primei Rome și din partea monarhiei franceze²⁵.

Ca răspuns la succesele romano-catolice și pentru a stopa „valul uniat”, Constantinopolul a intervenit în Antiohia, în 1724, cu sprijinul guvernului otoman și a preluat controlul asupra

Patriarhiei, alegându-și propriii candidați pentru tronul patriarhal până în 1898²⁶. Cu toate acestea, în opinia lui Robert Haddad, aceste eforturi nu au contracarat efortul uniatic, în principal din cauza conducătorilor sirieni provinciali:

Controlul direct al Greciei asupra Antiohiei nu a făcut decât să inhibe avansarea uniatică. Autoritățile locale siriene au avut tendința de a-i favoriza pe uniati, pe măsură ce facțiunile căutau să dobândească, precum ele, o minimă legitimitate otomană. Sprijiniți de papă și de regele catolic, aceștia au continuat să medieze relațiile dintre Constantinopol și Antiohia, și între Istanbul și Siria, asigurând astfel supraviețuirea și expansiunea moderată a uniaticilor, în ciuda refuzului otoman de a le acorda recunoașterea de drept până în 1839²⁷.

În lumina acestor eforturi de prozelitism, eforturile consecutive ale Patriarhiei Ecumenice (înființată în 1750) de a primi convertiți de la romano-catolicism la comuniunea ortodoxă prin botez trebuie, de asemenea, înțeleasă ca o încercare ortodoxă de a trasa o limită clară și temeinică între cele două Biserici, pentru a preveni crearea unor alte astfel de diviziuni. În cele din urmă, în secolul al XIX-lea, această politică a fost moderată până la primirea convertiților catolici prin mirungere, devenind un alt mijloc în istoria Bisericii pentru primirea ereticilor și schismaticilor²⁸.

De asemenea, existau și relații neprietenoase cu misionarii protestanți care activau în Imperiul Otoman, în încercarea de a face convertiți din rândul ortodocșilor în întreg Orientul Mijlociu, deși cu mai puțin succes decât romano-catolicismul, care nu impunea o schimbare fundamentală în viața liturgică a prozelitului²⁹. În ultima parte a secolului al XIX-lea, numărul americanilor misionari a reprezentat jumătate din toți misionarii protestanți din întreaga lume. Statele Unite au fost principala națiune misionară și au dominat eforturile protestante în Imperiul Otoman³⁰.

De-a lungul secolului al XIX-lea, majoritatea misionarilor americani din Orientul Mijlociu a provenit din următoarele

organizații principale: *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM), *The Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church* (BFMPC), *The Southern Methodist mission board* și *The Mission boards of the Northern Baptists and Methodists*. Cea mai mare parte a misionarilor americani a fost alcătuită din congregaționaliști calvini și presbiterieni. În general, misionarii aveau două scopuri declarate: convertirea la creștinism și civilizarea³¹.

Rufus Anderson, secretarul de externe al ABCFM din 1826 până în 1866, a rezumat strategia protestantă față de Bisericile răsăritene după cum urmează:

Putem avea speranță în convertirea mahomedanilor doar dacă Bisericile răsăritene vor fi pildă pentru ei de creștinism adevărat. Pentru mahomedani, creștinii autohtoni reprezintă religia creștină și pot să vadă că nu sunt mai buni decât ei înșiși. Ei îi consideră mai răi; și, prin urmare, musulmanul crede că Coranul este mai bun decât Biblia.

Este zadarnic să spunem că creștinii autohtoni s-au abătut până în prezent atât de mult de la adevăr, încât nu mai simt puterea Evangheliei și că, prin urmare, imoralitatea vieții lor nu trebuie atribuită influenței acesteia. Mahomedanul nu a văzut nici un alt efect [al Scripturii] și nu poate fi convins să citească Biblia pentru a corecta dovezile observației sale și, probabil, ale experienței sale dureroase.

De aceea, un plan înțelept pentru convertirea mahomedanilor din Asia de Vest a implicat în mod necesar, în primul rând, o misiune pe teritoriul Bisericilor orientale. Era nevoie ca lumina Evangheliei să ardă din nou în aceste sfeșnice, ca peste tot să existe exemple vii ale religiei lui Iisus Hristos, astfel încât creștinismul să nu mai fie asociat în mintea unui musulman cu tot ceea ce este dezgustător și josnic³².

La sfârșitul secolului al XIX-lea, reverendul Henry H. Jessup a sintetizat punctele de vedere ale misionarilor prezbiterieni cu privire la Bisericile răsăritene:

În anul 1819 au venit în Asia de Vest primii misionari americani, aducând Evanghelia lui Hristos mahomedanilor, dar în explorările lor au venit în contact cu diferite secte orientale creștine. Au observat că sunt ignoranți, analfabeți, superstițioși, idolatri... Atunci când intri într-o biserică greacă, te întâmpină o privesiște dureroasă și revoltătoare când vezi mulțimea de închinători care ard tămâie, aprind lumânări și se închină înaintea bucăților de lemn murdare, pictate și apoi le sărută cu evlavie și își fac semnul crucii... Biserica Greacă este de condamnat – din cauza propriilor simboluri oficiale – ca fiind politeistă, idolatră și nescripturistică.³³

Fundamentală pentru abordarea misionarilor protestanți a fost ideea că educația trebuia să preceadă reforma bisericilor orientale³⁴. Colegii și universități de la un capăt la celălalt al Orientului Mijlociu își datorează înființarea eforturilor misionare de a civiliza pentru a evangheliza, adică „crearea condițiilor pentru propovăduirea Evangheliei”, pentru a „facilita acceptarea religiei superioare”³⁵. În rândul unor astfel de instituții putem enumera: „Universitatea Americană din Cairo, Universitatea Americană din Beirut, Universitatea Bosphorus, Colegiul American Tarsus, Colegiul Internațional din Beirut și Colegiul Anadolita (acum în Grecia)”³⁶.

Condițiile pentru a facilita acceptarea religiei superioare au fost corelate cu protestantismul anglo-saxon. În 1876, secretarul general al ABCFM a declarat:

În prezent, limba engleză, saturată de idei creștine, este cea care adună în sine cea mai bună gândire din toate veacurile, adică ea este marele agent al civilizației creștine în întreaga lume; în acest moment, ea influențează destinele și modelează personalitatea a jumătate din rasa umană. Influența limbii franceze, atât de dominantă în lumea literară, a pierit. Enciclopediștii au plecat, lăsând în urmă doar umbra unui nume. Nazarineanul a biruit³⁷.

Misionarii s-au considerat adesea gardieni ai „raselor mai puțin dezvoltate”, cum ar fi arabii, armenii și alți „orientali”³⁸.

Ca urmare a eforturilor depuse,

în ciuda piedicilor inițiale, misionarii au stabilit o prezență considerabilă și permanentă în regiune până în anii 1900. Aceasta a fost concentrată în trei domenii și, în principal, regizată de două organizații. În Anatolia, ABCFM a avut 166 de misionari cu 137 de biserici și în jur de 14 000 de credincioși devotați în cea mai înfloritoare perioadă a sa de existență, înainte de Primul Război Mondial. În Iran, BFMPC a avut 36 de misionari, 35 de biserici și peste 3000 de credincioși; în Siria avea 31 de misionari, 34 de biserici și ceva mai puțin de 3.000 de credincioși. Consiliul Presbiterian Unit a fost, de asemenea, activ în Egipt, iar Comitetul Reformat din Olanda a avut o misiune arabă de mici dimensiuni în Golful Persic, din care a făcut parte inclusiv Samuel Zwemer, unul dintre cei mai renumiți misionari americani în Orientul Mijlociu³⁹.

Ortodoxie și naționalism secular în secolul al XIX-lea

În general, înainte de secolul al XIX-lea, instituțiile religioase, cum ar fi patriarhatele, mănăstirile și locurile sfinte, au fost punctele focale pentru viața colectivă a ortodocșilor aflați sub stăpânire otomană. După cum spunea cercetătorul Paschalis Kitromilides:

Aceste elemente – o comunitate religioasă unitară comună și convingeri ortodoxe comune – au alcătuit identitatea comunității ortodoxe, pentru care limba greacă a furnizat instrumentul de comunicare, cultura clasică și gândirea politică creștină, sursele de coeziune și legitimitate⁴⁰.

În aceste societăți prenaționale de sub jugul otoman, „diferența lingvistică nu a fost o sursă de conflict, din moment ce oamenii erau multilingvi, și în absența granițelor de stat, puteau trece mult mai ușor peste deosebirile etnolingvistice”⁴¹. Limba greacă a fost folosită pentru comunicarea obișnuită în rândul